

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu: 271

900. VEFÂT YILINDA
İMÂM GAZZÂLÎ

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

07 – 09 Ekim 2011 İstanbul

İstanbul 2012

GAZZÂLÎ MANTIĞINDA BURHÂN

Doç. Dr. İbrahim ÇAPAK

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı

Gazzâlî, İslâm dünyasında mantığı meşrûlaştıran en önemli filozoftur. Meşhur fıkah eseri el-Mustasfâ'nın başına yaklaşık 100 sayfalık bir mantık mukaddimesi koyup "Mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez" diyerek mantığın dini ve dini olmayan ilimler için zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Bilindiği gibi mantığı sistemleştiren Grek filozofu Aristoteles'tir. Aristoteles'in mantık eserleri Organon başlığı altında bir araya getirilmiştir. Bu eserlerin en önemlisi, akıl yürütmeleri oluştururken sağlam öncülleri ön plana çıkaran ve bu sağlam öncüllerden hareketle doğru sonuçlara nasıl varılacağını ortaya koyan İslâm dünyasında Kitâbü'l-burhân olarak isimlendirilen II. Analitikler adlı çalışmasıdır. Biz bu tebliğimizde Gazzâlî'nin beş sanattan biri kabul edilen burhân hakkındaki görüşlerini karşılaştırmalı olarak ve onun bu alana yaptığı katkıları da göz önünde bulundurarak incelemeye çalışacağız. Gazzâlî, burhâm "kesin sonuç elde etmek için kesinlik taşıyan öncüllerden oluşturulmuş kıyâstır" şeklinde tanımlamaktadır. Gazzâlî'nin burhân hakkındaki görüşleri mantıkta doğru sonuçlara varmak açısından son derece önemli olduğu gibi fıkah ilmi açısından da önemlidir. Bu bakımdan Gazzâlî'nin burhân hakkındaki görüşleri mantık ilmi açısından ele alınacak ve fıkah ilmi ile olan ilişkisi üzerinde durulacaktır. Ayrıca Gazzâlî'nin burhân konusunda Aristoteles'ten etkilendiği ve özgün olduğu noktalara dikkat çekilecektir.

Giriş

Gazzâlî, İslâm dünyasında mantığı meşrûlaştıran en önemli filozoftur. Meşhur fıkah eseri el-Mustasfâ'nın başına yaklaşık 100 sayfalık bir mantık mukaddimesi koyup "Mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez" diyerek mantığın dini ve dini olmayan

ilimler için zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Bilindiği gibi mantığı sistemleştiren, meşhûr Grek filozofu Aristoteles'tir. *Organon* başlığı altında bir araya getirilen Aristoteles'in mantık eserlerinin en önemlisi, akıl yürütmeleri oluştururken sağlam öncülleri ön plana çıkaran ve bu sağlam öncüllerden hareketle doğru sonuçlara nasıl varılacağını ortaya koyan İslâm dünyasında *Kitâbü'l-Burhân* olarak isimlendirilen *II. Analitikler* adlı eseridir. Bu eser konumuz açısından da son derece önem arz etmektedir. Biz bu tebliğimizde Gazzâlî'nin beş sanattan biri olarak kabul edilen burhân hakkındaki görüşlerini ele almaya çalışacağız.

1. Burhân

Gazzâlî'ye göre burhân, "kendisinde değişiklik mümkün olmayan ebedî, dâimî ve zarûrî olan, yani yakîn ifade eden şeydir."¹ Ona göre hakikî burhân, değişikliği tasavvur edilemeyen bilgiyi gösterir. Burhânın değişikliği tasavvur edilemeyen bilgi olarak kabul edilmesi, onun öncüllerinden kaynaklanır. Çünkü burhânın öncülleri kendilerinde hiçbir şekilde şüphe olmayan bilgilerden oluşur. Bu nedenle bu tür öncüllerden yanlış sonuca varılamaz.²

Meselâ,

"Bütün parçasından daha büyüktür."

"Aynı şeye eşit olan şeyler birbirine eşittir."

"Bir şey aynı anda hem doğru hem de yanlış olamaz" gibi yakîni olan ve hiç kimsenin itiraz edemeyeceği öncüllerden elde edilen sonuç kesindir. Gazzâlî'ye göre yakînî ilim başka türlü olması mümkün olmayan bilgilerden oluştuğu için hiç kimse bu tür bilgilerden hareketle yanlış sonuca varamaz, yanlış sonuca varsa bile ondaki hatayı fark edip hatasından vazgeçmesi kolaydır. Ona göre kendisinde hatanın mümkün olduğu bilgi yakîni yani burhânî olamaz.

Gazzâlî'ye göre burhânın sonuçları yakîni (*kesin*) bilgi oluşturduğu için birileri, onun sonuçlarına aykırı olan bir bilgiyi peygamberden getirdiğini söylese bile, o bilgi kabul edilmez ve onun te'vîl edilmesi gerekir. Çünkü peygamberden getirilen bilgi burhâna aykırı olamaz. Bu durumda ya bilgiyi rivâyet edende veya bilginin ilk kaynağında bir problem var demektir. Gazzâlî'ye göre burhânî bilgi kişiye göre değişmez. Çünkü bu tür bilgi kesinlik arz eder. Meselâ, mütevatir bilgi, kendisinden şüphe edilmediği için burhânî bir bilgidir. Nitekim Mekke'nin

1 Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm* (nşr. Süleymân Dünyâ), Kahire 1961, s. 256.

2 Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm*, s. 246.

varlığı gibi mütevatir olan bir bilgiyi inkâr etmek muhâldir. Gazzâlî'ye göre burhânî bilgi inkâr edilemediği gibi onda herhangi bir çelişkinin olması da söz konusu değildir.³

Gazzâlî'ye göre, evveli bilgi kesinlik ifade ettiği için burhânî bilgiyi elde etmemizi sağlar. Ancak evveli olmayan bazı bilgilerin evveli, evveli olan bazı bilgilerin de evveli olmadığı zan edilebilir ve kendilerinden şüphe edilebilir. Ona göre kendi fâsid mezhepleri için bazı mutaassıp kelâmcıların karıştırmalarından dolayı zihnin sâlim fitratı bozulmadıkça evveliyâtta şüpheye düşülmez. Bu mutaassıp kelâmcıların açık inkârlarından dolayı onların söylediklerini duyanlarda bir ünsiyet meydana gelebilir, böylece onları duyanlar yakinde şüpheye düşebilir. Ayrıca Gazzâlî'ye göre kimi insanlar bazı bilgileri küçüklükten i'tibâren büyüklüklerinden dinledikleri için onları burhânî bilgi gibi kabul edebilirler. Ancak ona göre yakîni olmayan bilgiler saygın kabul edilen kimselerden defalarca dinlense bile burhânî olmaz.

Gazzâlî, matematik, geometri ve beş duyudan hareketle yakîne yani burhâna çok sayıda örnek verilebileceğini ifade etmektedir. Müellifimiz, akliyatla ilgili yakîniyâta da dikkat çekerek, ilahiyatla ilgili bir takım örneklerin verilebileceğini ancak akıl ile ilgili alanda yakîne ulaşmak için aklın kendisinin hissiyât ve vehmiyâtten korunması ve salt aklî şeylerle ilgilenmesi gerektiğini zikretmektedir. Aksi halde burhânî bilgiye ulaşmak mümkün olmaz.⁴

Gazzâlî burhânı, "burhân-ı limmî" ve "burhân-ı innî" olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre mantıkçılar, burhân-ı limmî ve burhân-ı innî ifadelerini kullanırken fıkıhçılar, burhân-ı limmî'ye "burhân-ı illet", burhân-ı innî'ye de "burhân-ı delâlet" demektedirler.⁵ Kısaca bunlar üzerinde durmaya çalışalım.

1.1. Burhân-ı limmî (*Burhân-ı illet*): Gazzâlî'ye göre bir şeyi sebepleriyle (*illet*) ispat eden kıyâsa burhân-ı limmî denir. Diğer bir ifade ile burhân-ı limmî, müessirden esere yani sebepten sonuca doğru akıl yürütme yoluyla düzenlenen burhândır.⁶ Buna, delilin sebebi ya da nedeni araştırıldığı için, Arapçada "niçin?" mânâsına gelen "lime?" ye nisbetle bu ad verilmiştir.⁷

3 Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm*, s. 247.

4 Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm*, s. 248.

5 Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm*, s. 245; Çapak, İbrahim, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s. 240.

6 Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, Mısır, h.1322. c. I, s. 54; *Mihakku'n-nazar*, (tahk. Refik Acem), Beyrut 1994, s. 119; *Mî'yârü'l-ilm*, s. 243.

7 Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm*, s. 243; Emiroğlu, İbrahim, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Bursa 1999, s. 239.

Gazzâlî, burhân-ı limmî'ye duyulurlarla ilgili olarak, yağmurun yağmasını bulutun varlığına; ve Zeyd'in tokluğunu da yemek yemesine dayandırarak örnek vermektedir. Şöyle ki:

Her çok yemek yiyen doymuştur. (Birinci öncül)

Zeyd çok yemek yemiştir. (İkinci öncül)

O halde Zeyd doymuştur.⁸ (Sonuç)

Bir yerde dumanın yükseldiğini gören kimse şöyle bir kıyâs kurabilir:

Orada ateş vardır.

Ateşin olduğu yerde duman vardır.

Öyleyse orada duman vardır.

Bir önceki kıyâsta Zeyd'in doymasının sebebinin yemek yemesi, ikinci kıyâsta ise, dumanın var olmasının sebebinin ateş olduğu ifade edilmektedir.⁹

Gazzâlî, burhân-ı limmî'ye fıkıh ile ilgili şu örneği vermektedir:

Bu şey necistir.

Necis olan şeyle namaz sahîh değildir.

O halde bu şeyle namaz sahîh değildir.¹⁰

Fıkıhla ilgili olan bu kıyâsta da namazın geçersizliğinin sebebinin necaset olduğu ortaya konmaktadır.

1.2. Burhân-ı innî (Burhân-ı delâlet): Burhân-ı limmî'nin tersine, bir şeyi eserleriyle ispat eden kıyâstır. Başka bir ifadeyle eserden müessire yani sonuçtan sebebe doğru akıl yürütme yoluyla düzenlenen burhândır.¹¹ Burhân-ı innîye, hükmün hâricte tahakkuk ettiğini gösterdiği için, Arapçada "tahkîk" mânâsına gelen "inne" ye nisbetle bu ad verilmiştir.¹²

Gazzâlî, burhân-ı limmî'ye verdiği ateş örneğini burhân-ı innî'ye uyarlayarak tekrarlamaktadır. "Orada ateş vardır" diyen kişiye; "niçin orada ateş vardır diyorsun?" denilirse, o da; "çünkü orada duman vardır ve dumanın olduğu yerde

8 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 54; aynı müellif, *Mihakku'n-nazar*, s. 119; *Mi'yârü'l-ilm*, s. 243.

9 Gazzâlî, *Makâsıdü'l-felâsife*, (tahk. S. Dünya), Mısır, 1961, s. 120.

10 Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 244. Bkz. a. mlf., *el-Mustasfâ*, I, s. 54-55; *Mihakku'n-nazar*, s. 120.

11 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 54; a. mlf., *Mihakku'n-nazar*, s. 119; *Mi'yârü'l-ilm*, s. 243.

12 Emiroğlu, İbrahim, *age.*, s. 239.

ateş vardır" der. Bu da; ateşin varlığını tasdik etmenin nedenini öğrenmemizi sağlamaktadır. Fakat ateşin var olma nedenini ve hangi sebeple bu yerde olduğunu bu soru bize öğretmez.¹³ Gazzâlî'nin, burhân-ı innî'ye verdiği diğer bir örnek de yine burhân-ı limmî'ye verdiği örnekten uyarlamadır:

Bu adam toktur.

Tok olan yemek yemiştir.

*O halde bu adam yemek yemiştir.*¹⁴

Bu kıyâsta adamın dokluğundan hareketle yemek yediğine varılmaktadır. Gazzâlî, burhân-ı innî'ye fıkıhla ilgili şu örneği vermektedir.

Bu şey, namazın kendisiyle sahîh olmadığı şeydir.

Namazın kendisiyle sahîh olmadığı şey necistir.

*O halde bu şey necistir.*¹⁵

Bu örnekte de önce namazın geçersizliği yani sonuç, daha sonra namazın geçersizliğinin sebebi zikredilmiştir.

Görüldüğü gibi burhân-ı limmî'de sebepten sonuca, burhân-ı innî'de ise, sonuçtan sebebe doğru bir akıl yürütme yapılmaktadır.

2. Burhânın Kendisinde Gerçekleştiği Konular

Daha önce de ifade edildiği gibi Gazzâlî'ye göre burhân, kendisinde değişiklik mümkün olmayan ebedî, dâimî ve zarûrî olan yakîni ifade eden şeydir. Meselâ, "Âlem hâdistir", "Onun bir yapıcısı vardır" gibi önermelerin tersinin olması ebediyen muhâldir. Çünkü kendisinde âlemin kadîm olacağına hükmedeceğimiz bir zamanın olması veya onun yaratıcısının olmaması imkânsızdır.

Gazzâlî, kendisinde dâimî yakînin olmadığı değişken şeylerin varlığına dikkat çekerek, yeryüzündeki bütün tikellerin böyle olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî, dâimî yakîni olmayan şeylere dağları örnek vermektedir. Meselâ, ona göre;

¹³ Gazzâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, s. 120.

¹⁴ Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 243. Bkz. a. mlf., *el-Kıstâsü'l-müstakim*, Mısır 1900, s. 53.

¹⁵ Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 244. Bkz. a. mlf., *el-Mustasfâ*, I, s. 54-55; *Mihakku'n-nazar*, s. 120.

Bu dağın yüksekliği şudur. (Büyük önerme)

Bütün yüksekliği şu olan dağlar, şöyledir. (Küçük önerme)

O halde bunun yüksekliği şudur. (Sonuç)

Denirse, bu akıl yürütmeden burhânî bir bilgi elde edilemez. Çünkü dağın yüksekliğinin değişikliği tasavvur edilebildiği için küçük önerme yakîni bilgi ifade etmez. Öncüllerden biri burhânî bilgi ifade etmeyince sonuç da burhânî olmaz. Gazzâlî'ye göre denizlerin derinliği ve adaların konumu da böyledir, bunlar aynı kalmayan şeylerdir. Ayrıca "Zeyd evdedir" şeklindeki bir önermenin doğruluğu kesinlik arz etmez. Çünkü biz Zeyd'in evde olduğunu söylerken o evden çıkmış olabilir. İnsanın halleri ile ilgili olan bu gibi şeyler ârızîdir.¹⁶ Dolayısıyla bunlarla burhânî bir sonuca varmak mümkün değildir. Gazzâlî'ye göre bu tür örnekler şu örneklerle benzememektedir:

"İnsan canlıdır."

"Canlı cisimdir."

"Bir insan aynı anda iki yerde bulunamaz."

Gazzâlî'ye göre zikredilen önermeler, dâimî, ebedî ve yakîni olan bilgilerden oluşmaktadır. Çünkü bu tür önermelerde herhangi bir değişikliğin olması söz konusu değildir.

Çoğu zaman aynı olan ya da çoğunluğun üzerinde durduğu ve bazı durumlarda tesadüfen gerçekleşen şeylerde burhânın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusu üzerinde de duran Gazzâlî'ye göre çoğunlukla gerçekleşen şey kesin bilgi ifade eder. Çünkü ilim çoğunlukla gerçekleşen şeydir. Meselâ Allah'ın sünnetinin işleyişini bildiğimiz zaman, sakalın cildin yapısından (sertliğinden) dolayı çıktığını görürüz. Belli bir yaşa gelen ve cilt sağlığı yerinde olan herkeste çoğunlukla sakalın çıkacağına hükmederiz. Nitekim sakalın çıkma ihtimali çıkmama ihtimalinden daha fazladır, bu yakînidir. Yine genç bir kadın ile evlenen kimsenin çocuğunun olacağına dâir yakîni bir hükümle hükmederiz. Fakat bizzat çocuğun doğması zannî bir bilgidir, genel olarak çocuğun olacağına dâir bilgimiz ise, kesinlik ifade eder. Bunun için fikhîyatta zannın ortaya çıkması ile amel etmek vaciptir.¹⁷

Gazzâlî'ye göre bir insanın yürürken bir hazine bulması gibi tesadüfen gerçekleşen şeylerle zannî veya kesin bilgi elde etmek mümkün değildir. Çünkü onun

¹⁶ Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm*, s. 256.

¹⁷ Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm*, s. 257.

varlığı ile zan oluşursa, bu durumun çoğunlukla gerçekleşmesi gerekir, bu durumda da tesadüfî olmaktan çıkar. Buna göre burhânı tesadüfî şeyler üzerine ikame etmek mümkündür.

Gazzâlî'ye göre mantıkçılar, burhân ismini zarûrî, dâimî, tümel (*kiillî*) yakînî sonuçlardan oluşan şeylere hasretmişlerdir. Ona göre mantıkçıların bu görüşleri kabul edilmediği zaman bütün hakikî ilimleri burhân olarak isimlendirmek mümkün hâle gelir. Mantıkçıların burhân hakkındaki görüşleri kabul edildiğinde Allah ve sıfatlarını ayrıca kendisinde değişikliğin olmadığı ezeli şeyleri bilmek burhânî ilimlerden olur.

Semâvâtın ezeli ve değişmez olduğuna inanan kimseye göre semâvî ilimler, yıldızlar, onların uzaklıkları, ölçüleri, hareketlerinin keyfiyetleri burhânî olur. Semâvâtın yeryüzü gibi değişmesinin mümkün olduğunu kabul eden ehl-i hakka göre onlar (*semâvî*) burhânî olmaz. Yine Gazzâlî'ye göre dil ve siyâset gibi ilimler, kıtalara, bölgelere, asırlara ve milletlere göre değişiklik arz ettiğinden, fıkha dâir bilgiler de zaman ve toplumlara göre değişiklik arz ettiğinden burhânî olamazlar. Çünkü bu tür bilgiler görelî ve değişkendir. Görelî olanlardan da yakînî bilgi elde edilemez.¹⁸

Yukarıda da ifade edildiği gibi Gazzâlî'ye göre burhân, öncülün şeksiz, şüphesiz doğru ve kesin (yakîn) olmasıdır. Böyle öncüllerden kurulan kıyâsa "burhânî kıyâs" denir.¹⁹ Diğer bir ifade ile burhânî kıyâs, sonucun var olmasının ve sonucun varlığını tasdik etmenin nedenlerini ortaya çıkaran kıyâstır.²⁰ Burhânî öncüller, bilinmesi istenilen "matlûb/sonuç hakkında kesin bilgi elde etmeye yarayan önermelerdir; dolayısıyla bunlardan elde edilen sonuç önermesi de kesinlik ifade ettiği için burhânî bilgi ifade eder. Burhânî bilgi aksi bulunması mümkün olmayan bilgidir. İnsanın bundan dönmesi mümkün olmadığı gibi dönülebileceğini zannetmesi de mümkün değildir.²¹

3. Kıyâsın Maddesi Bakımından Burhân

Gazzâlî, kıyâsın maddesinin öncüllerden oluştuğunu ifade ederek, öncüllerin kendilerinden oluştuğu bilgi türlerini altın örneği üzerinden anlatmaya çalışmaktadır. Ona göre öncül, doğru ve kesin ise, sonuç da doğru ve kesin olur. Öncül, yanlış ise, kıyâsın sonucu da yanlış olur. Öncül zannî ise, yine kıyâs, kesin sonuç vermez.²²

18 Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm*, s. 258.

19 Gazzâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, s. 101; *el-Mustasfâ*, I, s. 38.

20 Gazzâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, s. 120.

21 Fârâbî, *İhsâü'l-ulûm*, Mısır, 1949, s. 64.

22 Gazzâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, s. 100.

Gazzâlî'ye göre, altının beş aşaması vardır, bu beş aşamaya bakılarak kıyâsın maddesinin dereceleri ortaya konabilir. Onun zikrettiği altın aşamaları; hakikî saf altın, hakikî saf altın kadar saf olmayan ancak dikkatli bir şekilde inceleyen ortaya çıkarabileceği miktarda katkı katılmış saf altın, her dikkatli kişinin hattâ dikkatli olmayan kişinin bile görebileceği derecede katkı maddesi katılmış altın, üstü ince bir altın tabakasıyla kaplanmış altın ve herkesin katkılı olduğunu fark edeceği kadar katkı maddesi olan altın şeklindedir.²³ Aynı şekilde öncüllerin de beş derecesi vardır.

Bunlardan birincisi, öncülün doğru ve kesin (*yakîn*) olmasıdır. Böyle öncül-lerden kurulan kıyâsa "burhânî kıyâs" denir.²⁴ Gazzâlî'ye göre yakînî sonuçlara varmak için önemli olan burhânî kıyâstır. İkincisi, sadece dikkatli bir kimsenin fark edebileceği derecede kendisinde hata bulunan, kesine yakın öncüllerdir. Bu öncüllerden meydana gelen kıyâsa "cedelî kıyâs" denir.²⁵ Üçüncüsü, gâlip zan ifade eden zannî öncüllerdir. Nefis, çelişğinin farkına vararak ondaki hatayı rahatlıkla tespit edebilir. Bu tür öncüllerden kurulan kıyâsa "hitâbî kıyâs" denir. Dördüncüsü, ne zannî ne de yakînî olan fakat yakînîyâtla karıştırılmış bir biçime sokulmuş öncüllerdir. Bu öncüllerden oluşturulan kıyâsa "muğalâta ve safsata kıyâsı" denir. Beşincisi ise, yanlış olduğunu herkesin bildiği öncüllerdir. Bu öncüllerin yanlışlığının bilinmesine rağmen nefis bu tür öncüllere yönelir. Bunlardan elde edilen kıyâsa "şii kıyâs" denir.²⁶

Gazzâlî, *el-Mustasfâ* adlı eserinde, *Mi'yârü'l-ilm*'de kullandığı "kıyâs", "kıyâsın şekilleri" ve "kıyâsta kullanılabilecek bilgi çeşitleri" ifadeleri yerine "burhân", "burhânın şekilleri" ve "burhânda kullanılabilecek bilgi çeşitleri" ifadelerini kullanmaktadır.²⁷ *Mi'yârü'l-ilm*'de, Gazzâlî, kıyâsın maddesi olarak zikrettiği öncülleri yakînî olanlar ve yakînî olmayanlar olarak iki kısma ayırmakta; yakînî olanlar arasında evveliyât, mahsûsât, müccebât ve bir vasıta ile (orta terimle) bilinenler; yakînî olmayan ve burhân oluşturmak için kullanılmayanları da meşhûrat, makbulat, maznunat, müşabihat, vehmiyât, maznunata benzeyenler, muhayelât şeklinde sıralamaktadır. Bunların ilk üçü fıkıh ilmi için kullanılabi-

23 Gazzâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, s. 100-101; *Mi'yârü'l-ilm*, s. 184. Bkz. Çapak, İbrahim, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, s. 193-194.

24 Gazzâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, s. 66, 101.

25 Gazzâlî, *age.*, s. 101; a. mlf., *Mi'yârü'l-ilm*, s. 184.

26 Gazzâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, s. 101; a. mlf., *Mi'yârü'l-ilm*, s. 184, 185. Bkz. Çapak, İbrahim, *age.*, s. 194.

27 Bkz. Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 131 vd.; a. mlf., *el-Mustasfâ*, I, s. 44 vd.

mekte ve zannî bilginin oluşmasını sağlamaktadır.²⁸ *el-Mustasfâ*'da ise, yakînin kaynakları (*medârikü'l-yakîn*) olarak evveliyât, bâtinî müşâhede, dış duyular (*mahsûsât*), mücerebât, mütevatirât, vehmiyât ve meşhûrâtı zikretmekte bunların ilk beşinin hakikî yakînî bilgi kaynakları olduğunu ifade etmektedir.²⁹

Gazzâlî eserlerinde burhân ile tanım ilişkisine de değinmekte tanımın burhân ile elde edilemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre tartışma esnasında tanım burhân ile ispat etmek mümkün değildir. Çünkü tanımlanan ile tanımlayan anlam ve yükleme bakımından eşit oldukları için, burhânda büyük ve küçük terime eşit (*mûsavi*) bir orta terime ihtiyaç duyarlar, bu ise, muhâldir.³⁰ İbn Sînâ'ya göre de tanım, burhân ile elde edilemez. Çünkü böyle olabilmesi için, orta terimin diğer iki tarafa (büyük ve küçük terime) eşit olması gerekir, bu ise, imkânsızdır.³¹

Ayrıca Gazzâlî, beş sanat bağlamında burhân ve mutluluk ilişkisi üzerinde durmaktadır. Müslüman mantıkçıların kıyâsın uygulama yeri olarak gösterdikleri beş sanatı Gazzâlî, özellikle *Miracü's-salikin* adlı eserinde insana sağlayacağı mutluluk açısından incelemektedir. Bu eserinde mutluluğu mutlak ve mukayyed olarak ikiye ayıran Gazzâlî, safsata, hitâbet, cedel ve şiirin mukayyed mutluluğu sağladığını, verecekleri faydaların dünyevî ve geçici olduğunu ancak istenirse peygamberlerin yaptığı gibi uhrevî mutluluğu elde etmek için de kullanılabileceklerini ifade etmektedir.³² Ona göre, burhâna bağlı olan mutlak mutluluk dünyada başlayıp sonsuza kadar devam ederken, mukayyed mutluluk geçici bir zamana veya geçici bir duruma bağlıdır.³³ Fârâbî de, burhânî öncüllerin insanın nihâî mutluluğunu (*es-Saâdetü'l-kusvâ*) sağladığını, insanının nazarî erdemlerini ancak bunlara sahip olmakla kazandığını, "fikrî", "ahlâkî" ve "amelî" erdemlere ilişkin öncüllerin ise, zannî olduğunu ifade etmektedir.³⁴

Gazzâlî'ye göre her ilmin kendine has olumlu ya da olumsuz önermele-ri vardır. Meselâ, "Bu sayı ya tektir ya da çifttir" önermesi matematik, "Bu fiil ya haram, ya helâl ya da vaciptir" önermesi fıkıh, "Bu varlık ya kadîmdir veya hâdistir" ve "Bu varlığın ya bir sebebi vardır veya yoktur" önermeleri ise,

28 Bkz. Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 194 vd.

29 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 46.

30 Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 275.

31 İbn Sînâ, *en-Necât*, (tahk. el-Kürdî Muhyiddin Sabri) Mısır, h.1331, s. 120; Bkz. Çapak, İbrahim, *age.*, s. 83-84

32 Gazzâlî, *Miracü's-salikin*, *Resâil* 'in içinde, Beyrut, s. 110.

33 Gazzâlî, *age.*, s. 108.

34 Türker-Küyel, Mübahat, "İslâm Düşüncesinde Akıl ve Vahiy" *Uluslar Arası İslâm Düşüncesi Konferansı* 2 (25-27 Nisan 1997), s. 82. Bkz. Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 258-258.

metafizikle ilgilidir.³⁵ Yakînî bilgide önemli olan şey önermenin konu ve yüklemine doğru bir şekilde ele alınmasıdır. Meselâ, “Bu çizgi iyidir veya kötüdür” önermesinden hareket edilirse burhânî bir sonuca ulaşmak mümkün olmaz. Çünkü çizginin iyi ve kötüsü değil, düz ve eğrisi söz konusu olabilir. Gazzâlî, tıp ve fizik ile ilgili örnekler de vermektedir.³⁶

4. Burhân’ın Öncüllerinin Şartları

Gazzâlî’ye göre öncelikle burhânın öncülleri, doğru ve doğuştan herkesin kabul ettiği (evveli) bilgilerden olmalıdır. Öncüllerin doğru olmasından onların kesinliği; doğuştan olmasıyla da duyularla elde edilen ve bunlarla birlikte olan diğer öncüller kastedilir. Ayrıca öncülün zarûrî olması gerekir. Meselâ, “İnsanın yazan olması değil, canlı olması insan olmak için zarûrîdir” denilmektedir. Yani insan varsa zorunlu olarak “canlıdır” fakat onun varlığı zorunlu olarak “yazıcı” olmasını gerektirmez. Bu şart, önermeden zorunlu bir sonuç isteniyor ise, geçerlidir. Zirâ öncül zorunlu değilse aklın, zarûrî sonucu tasdik etmesi gerekmez. Yine öncülün evveliyâttan olması gerekir: Gazzâlî, bununla konunun yüklemine, konudan dolayı öncülde bulunmasını kastetmektedir.³⁷ Meselâ:

Bütün canlılar cisimdir.

İnsan cisimdir.

Çünkü insan, canlıdır denilir.

“İnsan cisimdir” gibi bir önermede insan, daha genel bir anlamdan dolayı değil, “canlı” olduğundan dolayı cisimdir. Cisimlilik öncelikle “canlı” için vardır. İnsan için cisimliliğin olması ise, “canlı” vasıtasıyladır. Daha özel bir anlamdan dolayı da insan cisim değildir. Meselâ canlının yazan olması, canlılığa değil, insanlığa ait bir özelliktir. Çünkü insan daha özeldir. Buna göre evveli (önceli), “İnsan canlıdır” önermesinde olduğu gibi yüklemi ile konusu arasında herhangi bir vasitanın olmadığı bilgidir.

Gazzâlî, burhânî öncüller konusunda öncülde bulunması gereken özsel niteliklere de dikkat çekmektedir. Ona göre öncelikle konu ile ilgili olmayan ilintiler hususunda dikkatli olmak gerekir. Meselâ mühendis, doğrusal çizginin mi, yoksa çemberin mi daha güzel olduğuna ya da çemberin doğrusal çizgi ile zıt

35 Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 252.

36 Bkz. *Mi'yârü'l-ilm*, s. 253.

37 Gazzâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, s. 102.

olup olmadığına bakmaz. Çünkü güzellik ve zıtlık mühendisin sahip olduğu ilmin konusunun yabancılarıdır. Mühendisin uğraştığı alan ölçüdür. Güzellik ve zıtlık ise, miktar olma nitelikleriyle değil, var olma gibi daha genel bir nitelikle miktara ilişmiştir.

Yine doktor, yaranın dâire biçiminde olup olmadığına bakmaz. Çünkü dâire biçiminde olmanın yara ile yara olma bakımından bir ilişkisi yoktur, daha genel bir açıdan ilişkisi olabilir. Doktor; *"bu yara yumuşak bir yapıya sahiptir, çünkü dâire biçimindedir ve dâireler en geniş şekillerdir"* derse; söylediği tıbbi bir bilgi ifade etmez. Bu ifade, onun tıp bilgisini değil, belki geometriyi bildiğine delâlet eder.³⁸

5. Burhân-Kıyâs İlişkisi

Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm* adlı eserinde kıyâsın tümel bir kavram olduğuna dikkat çekerek, burhânın kıyâsın bir türü olduğunu zikretmektedir. Ona göre kıyâs, burhândan daha geniş anlamı olduğu için burhân, onun türlerinden özel (*has*) bir isimdir.³⁹ Oysa yukarıda da ifade edildiği gibi Gazzâlî, burhân ifadesini *el-Mustasfâ*'da kıyâs, kıyâs şekilleri ayrıca bitişik ve ayrık şartlı kıyâsları kapsayacak anlamda da kullanmaktadır. Buna göre iktirânî kıyâs, bitişik ve ayrık şartlı kıyâslar burhânın çeşitleridir. Anlaşıldığı kadarıyla Gazzâlî, yer yer kıyâs ve burhânı eş anlamlı olarak kullanmaktadır. Gazzâlî'nin *Mî'yâr*'da kıyâs, *el-Mustasfâ*'da ise, burhân dediği akıl yürütmeler üzerinde kısaca durmaya çalışalım.

5.1. İktirânî Kıyâs (*Mîzân-ı Teâdü'l*)

Kıyâs, en az iki öncülde oluşan bir akıl yürütmedir. Her öncül ise, konu ve yüklemde oluşur.⁴⁰ İki öncülün birleştirilmesine "iktirân", iki öncülün birleştirilme biçimine yani orta terimin öncüllerdeki yerine göre oluşan duruma "şekil" denir. Gazzâlî'ye göre iki öncülün birleştirilmesi üç şekilde gerçekleşir: Eğer orta terim iki öncülde birinde yüklem, diğerinde konu (yani büyük önermede konu, küçük önermede yüklem) ise, birinci şekil; orta terim iki öncülde de yüklem ise, ikinci şekil; orta terim her iki öncülde de konu olarak bulunuyorsa üçüncü şekil meydana gelir.⁴¹

38 Gazzâlî, *Makâsîdû'l-felâsife*, s. 103.

39 Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm*, s. 71.

40 Gazzâlî, *age.*, s. 71.

41 Gazzâlî, *Makâsîdû'l-felâsife*, s. 68-69; *Mî'yârü'l-ilm*, s. 134; *el-Mustasfâ*, I, s. 39; *Mihakkü'n-nazar*, s. 92. Bkz. İbn Sînâ, *Necât*, s. 49.

Birinci şekil, apaçık olduğu için ikinci ve üçüncü şekiller, birinci şekle irca edilerek açık hâle getirilebilir.⁴² Kıyâsın her üç şeklinde de iki olumsuz, iki tikel, küçük öncülü (önerme) olumsuz ve büyük öncülü tikel olan modlar sonuç vermez.⁴³

Bir kıyâsın gerçekleşebilmesi için orta terimin her iki öncülde de bulunması zorunludur, eğer iki öncül arasında orta terim olmazsa kıyâs gerçekleşmez. Nitekim,

Her sarhoşluk veren haramdır.

Her gasp edilenin ödenmesi gerekir, önermelerinden hiçbir sonuç çıkmaz.⁴⁴ Çünkü bu önermeler arasında birleşmeyi sağlayacak bir ortak terim yoktur.

5.1.1. Kıyâsın Birinci Şekli

Orta terimin büyük önermede konu, küçük önermede yüklem olduğu şekildedir. Gazzâlî, kıyâsın birinci şeklini *el-Kıstâs*'ta adâlet-müsavat ölçüsünün (*iktirânî kıyâs*) büyük ölçüsü (*mizân-ı ekber*) olarak isimlendirmekte bütün örneklerini Kur'ân'dan seçerek kıyâsın bu şekline uygulayıp bir takım sonuçlar elde etmektedir. Ona göre bu ölçü, Hz. İbrahim'in ölçüsüdür ve Hz. İbrahim bu ölçüyü Nemrut'a karşı kullanmıştır. Biz de bu büyük ölçüyü Kur'ân vasıtasıyla ondan öğreniyoruz.

Birinci şeklin kuralları şunlardır:

1. Orta terim ilk öncülde yüklem, ikinci öncülde konu olmalıdır.
2. Küçük öncülün olumlu, büyük öncülün tümel olması gerekir.
3. Bu şekil, tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz olmak üzere dört şekilde sonuç verebilir. Bu şekilde, kıyâsın öncüllerinden hiçbirinin tikel olumsuz olmaması gerekir.⁴⁵ Gazzâlî, bu şekle kelâmıla ilgili şu örneği vermektedir:

Her cisim müelleftir. (Küçük önerme)

Her müellef hâdistir. (Büyük önerme)

Her cisim hâdistir. (Sonuç)

42 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s.39; *Mihakkü'n-nazar*, s. 92.

43 Gazzâlî, *Makâsıdü'l-felâsife*, s. 69.

44 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 62-63.

45 Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s.147; *Mihakkü'n-nazar*, s. 93; *el-Mustasfâ*, I, s. 40; Bkz. *Makâsıdü'l-felâsife*, 70; Refik Acem, *el-Mantık inde'l Gazzâlî*, Beyrut, 1989, s. 120.

Gazzâlî, bu şekle fıkıhtan ise, şu örneği vermektedir:

Her nebîz sarhoş edicidir. (Küçük önerme)

Her sarhoş edici haramdır. (Büyük önerme)

Her nebîz haramdır. (Sonuç)

Gazzâlî, öncüllerin kesin olmalarından hareketle elde edilen akıl yürütmenin “burhân”, öncüllerin müsellemler olmaları durumunda elde edilen akıl yürütmenin “cedelî kıyâs”, öncüllerin zannî olmaları durumunda elde edilen akıl yürütmenin ise, “fıkhî kıyâs” olarak isimlendirildiğini ifade etmektedir.⁴⁶

5.1.2. Kıyâsın İkinci Şekli

Orta terimin her iki öncülde de yüklem olduğu şekle ikinci şekil denir. Gazzâlî, kıyâsın ikinci şekline ikinci nazım dediği gibi orta ölçü de demektir. *el-Kıstâsü'l-müstakîm* adlı eserinde kıyâsın diğer şekillerinde olduğu gibi bu şekli de diğer mantık eserlerinden daha farklı ele alan Gazzâlî, bu eserde, kıyâsın modlarına değinmeksizin ana hatlarıyla kıyâsın ikinci şekli üzerinde durmakta ve örneklerini Kur'ân'dan seçmektedir. Ona göre orta ölçü yani kıyâsın ikinci şekli de İbrahim (a.s.)'a aittir.⁴⁷

Kıyâsın ikinci şeklinin kuralları şunlardır:

1. Orta terim her iki öncülde de yüklem olmalıdır.
2. Nicelikleri bakımından öncüllerin birbirlerinden farklı olması, yani öncülün bir tanesinin olumlu, diğerinin olumsuz olması gerekir.⁴⁸
3. Nicelikleri bakımından öncüller birbirlerinden farklı oldukları için sonuç dâima olumsuz olur.⁴⁹
4. Kıyâsın birinci şeklinde olduğu gibi büyük öncülün tümel olması gerekir.⁵⁰

46 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 49.

47 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 41.

48 Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 141,148; *Makâsîdü'l-felâsife*, s.77; Refik Acem, *el-Mantık inde'l Gazzâlî*, s. 121.

49 Gazzâlî, *Mihakkü'n-nazar*, s. 93; *Mi'yârü'l-ilm*, s. 138,148; *el-Mustasfâ*, I, s. 40; *Makâsîdü'l-felâsife*, s. 70.

50 Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 141; *Makâsîdü'l-felâsife*, s. 77; Refik Acem, *age.*, s. 121.

Gazzâlî, bu şekle *el-Mustasfâ*'da şu örneği vermektedir:

Allah müellef (bileşik) değildir.

Her cisim müelleftir.

*Öyleyse Allah cisim değildir.*⁵¹

5.1.3. Kıyâsın Üçüncü Şekli

Orta terimin her iki öncülde de konu olduğu şekle kıyâsın üçüncü şekli denir. Gazzâlî, kıyâsın üçüncü şeklini “küçük ölçü” olarak isimlendirmektedir. Ona göre, biz bu şekli Allah'tan öğreniyoruz, çünkü Allah bu şekli, Kur'ân yoluyla Muhammed (s.a.v.)'a öğretmiştir.

Üçüncü şeklin kuralları şunlardır:

1. Orta terim, her iki öncülde de konudur.
2. Küçük öncül olumlu veya onun hükmünde olması gerekir.⁵²
3. Sonuç dâima tikelidir.⁵³
4. Öncüllerden birinin tümel olması gerekir. Çünkü bir kıyâsta iki tikel öncül sonuç vermez.⁵⁴ Gazzâlî, konu ile ilgili şu örneği vermektedir:

Her siyahlık arazdır. (Küçük önerme)

Her siyahlık renktir. (Büyük önerme)

Bazı arazlar renktir. (Sonuç)

Gazzâlî, konuya fıkıhla ilgili şu örneği vermektedir:

Her buğday yiyecek maddesidir

Her buğday ribevîdir.

Bazı yiyecek maddeleri ribevîdir.

5.2. Bitişik Kıyâslar (Telâzüm Metodu)

Bitişik şartlı kıyâslar, iki öncülden meydana gelir. Birinci öncül (*mukaddime*) iki önermeden oluşurken, ikinci öncül birinci öncüldeki iki önermeden birinin olumlu veya olumsuz hâlidir. Böylece birinci öncüldeki iki önermeden biri veya

51 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 40.

52 Gazzâlî, *Mihakkü'n-nazar*, s. 94; *Makâsüdü'l-felâsife*, s. 80. Ayrıca bkz. *Mi'yârü'l-ilm*, s. 141,142,146.

53 Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 148.

54 Gazzâlî, *Makâsüdü'l-felâsife*, s. 80; *Mi'yârü'l-ilm*, s. 146.

çelişği (*nakiz*) sonuç olarak ortaya çıkar.⁵⁵ Fukaha bitişik şartlı kıyâsları bazen “delâlet” bazen de “kıyâsu’d-delâlet” olarak isimlendirirken⁵⁶ Gazzâlî, bitişik şartlı kıyâsları telazüm metodu olarak isimlendirmekte⁵⁷ ve bunu ikinci nemat başlığı altında ele almaktadır. Ona göre birinci nemat iktirânî (*teadül metodu*), ikinci nemat bitişik şartlı (*telazüm metodu*), üçüncü nemat ise, ayrık şartlı (*teanüd metodu*) kıyâsları içermektedir.

Bitişik şartlı kıyâslarda, dört mod (teslim) bulunmaktadır. Bunların ikisi sonuç verirken, ikisi de sonuç vermez.

Sonuç veren modlar şunlardır:

a- Talinin (lâzım) çelişği ikinci öncül olarak kabul edildiğinde, mukaddemin çelişği sonuç olur.⁵⁸ Yani taliyi istisnâ etmek (*nefy*), zorunlu olarak mukaddemin istisnâ edilmesini gerektirir.⁵⁹ Meselâ;

Eğer bu namaz sahîh ise, namazı kılan temizdir.

Namaz kılan temiz değildir.

*O halde bu namaz sahîh değildir.*⁶⁰

Görüldüğü gibi tâlî bulunmayınca, mukaddem (*melzum*) de bulunmamaktadır. Tali olan “namaz kılan” temiz olmayınca, mukaddem olan “namaz” da sahîh olmamaktadır.⁶¹

b- Mukaddemin aynısı ikinci öncül olarak alınırsa, sonuç tâlînin aynısı olur.⁶² Yani mukaddemin varlığı, zorunlu olarak tâlînin varlığını gerektirir.⁶³ Meselâ;

Eğer bu namaz sahîh ise, namaz kılan temizdir.

Bu namazın sahîh olduğu bilinmektedir.

55 Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 151; *el-Mustasfâ*, I, s. 40; *Mihakkü'n-nazar*, s. 95; Fârâbî, *K. Kıyâsü's-sağir*, (nşr. Mübahat Türker-Küyel) Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri içinde, Ankara 1990, s. 66.

56 Gazzâlî, *Esasü'l-kıyâs*, (nşr. Fahd Muhammed es Sudhan), Riyad 1993, s. 31.

57 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 40; *Mihakkü'n-nazar*, s. 95; *el-Kıstâsü'l-müstakim*, s. 52.

58 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 41; *Makâsidü'l-felâsife*, s. 85.

59 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakim*, s. 55.

60 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 41; *el-Kıstâsü'l-müstakim*, s. 55.

61 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakim*, s. 55.

62 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 41.

63 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakim*, s. 55.

*O halde namaz kılan temizdir.*⁶⁴

Görüldüğü gibi mukaddem bulununca zorunlu olarak tâlî de bulunmaktadır.

Sonuç vermeyen modlar ise, şunlardır:

a- Tâlînin aynısı alındığında kıyâs, sonuç vermez.⁶⁵ Yani tâlînin varlığı, mukaddemin varlığına delâlet etmez.⁶⁶ Meselâ;

Namaz sahîh ise, namaz kılan temizdir.

Namaz kılanın temiz olduğu bilinmektedir.

Bu öncüllerden namazın geçerli veya bozulmuş olduğu sonucu çıkmaz, çünkü namaz başka bir nedenden dolayı da bozulabilir.⁶⁷

b- Mukaddemin çelişigini ikinci öncül olarak kabul etmek, tâlînin aynını veya çelişigini sonuç vermez.⁶⁸ Yani mukaddemin istisnâ edilmesi, tâlînin istisnâ edilmesine delâlet etmez.⁶⁹

Namaz sahîh ise, namaz kılan temizdir.

Namazın sahîh olmadığı bilinmektedir

Bu kıyâs da sonuç vermez, çünkü namazının sahîh olmayışı temizliğin dışında başka bir sebepten kaynaklanabilir.⁷⁰ “Eğer bu namaz geçerli ise, namaz kılan temizdir” önermemiz temiz olmanın namazın geçerli olması için ayrılmaz bir özellik olduğunun açıklanmasıdır. Namaz kılan kişinin temiz olmasının ne namaz ve ne de geçerlilik için bir özellik yapılması mümkün değildir.⁷¹

Yukarıda da ifade edildiği gibi Gazzâlî, bitişik şartlı kıyâsları Kur’ân kaynaklı olarak görmekte, bu kıyâslara Kur’ân’dan, fıkhıtan, kelâmdan ve diğer bazı ilimlerden örnekler vermektedir. Ona göre bitişik şartlı kıyâslar son derece önem-

64 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 41; *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 55; *Esasü'l-kıyâs*, s. 32.

65 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 41; *Makâsıdü'l-felâsife*, s. 85.

66 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 55.

67 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 41; *Makâsıdü'l-felâsife*, s. 85; *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 55,56; *Mihakkü'n-nazar*, s. 96.

68 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 41; *Makâsıdü'l-felâsife*, s. 85; *Mihakkü'n-nazar*, s. 96; *Mi'yârü'l-ilm*, s.153.

69 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 56.

70 Gazzâlî, *age.*, aynı yer. *el-Mustasfâ*, I, s. 41; *Mihakkü'n-nazar*, s. 96.

71 Gazzâlî, *Mihakkü'n-nazar*, s. 97.

lidir, çünkü bu kıyâslar pek çok ilmi alanda kullanılabilmektedir.⁷² Gazzâlî, bu kıyâsların özellikle de sonuç vermeyen modlarının, Batiniler tarafından kötü niyetli olarak kullanılmasına da dikkat çekmekte ve bu kıyâsları kullanan kimseleri uyarmaktadır.

5.3. Ayrık Şartlı Kıyâslar (*Teanüd Ölçüsü*)

Büyük öncülü ayrıık şartlı önermelerden oluşan kıyâslara ayrıık şartlı kıyâs denir.⁷³ Gazzâlî, ayrıık şartlı kıyâsları, teanüd metodu olarak isimlendirmektedir. Ona göre bu kıyâs şekli “telazüm metodu” (*bitişik şartlı*) denen kıyâs şeklinin tersidir.⁷⁴ Gazzâlî, kelâmcıların bu kıyâs şekline “sebr ve taksim”,⁷⁵ mantıkçı ve fıkıhçıların ise, “ayrık şartlı”, telazüm metoduna da “bitişik şartlı” adını verdiklerini ifade etmektedir.⁷⁶ Bu ölçüde, birinci öncülde bulunan iki kısımdan biri onaylandığında diğlerinin onaylanmaması gerekir. Yani birinci önermenin mukaddemi olumlu olarak alınırsa tâlîsi olumsuz; tâlî olumlu olarak alınırsa mukaddemin olumsuz olması gerekir. Böylece mukaddem ile tâlî arasında bir teanüd, bir tezat oluşur.⁷⁷

Gazzâlî, ayrıık şartlı kıyâslara Kur’ân’da, Hz. Muhammed’de hitapla başlayan şu âyeti örnek vermektedir: “*De ki: Size gökten ve yerden kim rızık veriyor? De ki: Allah. O halde ya biz veya siz, doğru yol üzerinde veya apaçık bir sapıklık içindeyiz.*”⁷⁸

Bu âyetin ayrıık şartlı kıyâs şekline dönüştürülmesi ise, şöyledir:

Ya biz veya siz açık bir dalâletteyiz. (Birinci öncül).

Bizim dalâlette olmadığımız bilinmektedir. (İkinci öncül).

*O halde siz dalâlettesiniz.*⁷⁹ (*Sonuç*)

Gazzâlî, bu kıyâstaki ikinci öncülün doğruluğunu âyette geçen “Allah sizi gökten ve yerden rızıklandırır” ifadesiyle ispat etmeye çalışır. Ona göre inananlar,

72 Bkz. Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 53.

73 Emiroğlu, İ., *age.*, s. 192.

74 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 42; *Mihakkü'n-Nazar*, s. 98; *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 57.

75 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 42; *Mihakkü'n-nazar*, s. 98; *Mi'yârü'l-ilm*, s. 156. Ayrıca bkz. *Esâsü'l-kıyâs*, s. 20, 32 ve aynı eser, sayfa 20 deki 6. dip not.

76 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 42; *Mihakkü'n-nazar*, s. 98; *Mi'yârü'l-ilm*, s. 156.

77 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 57, 59.

78 Sebe' 34/24.

79 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, s. 57; Refik Acem, *el-Mantık inde'l Gazzâlî*, s. 165.

Allah'ın kendilerini yağmur yağdırmak sûretiyle gökten, nebat bitirmek sûretiyle de yerden rızıklandırdıklarına inanmakla dalâletten kurtulmuşlardır. İmansızlar da bu gerçeği inkâr ettikleri için dalâlete düşmüşlerdir.

Sonuç

Gazzâlî, burhânı kendisinde hiçbir şekilde şüphe olmayan kesin bilgi olarak ele almaktadır. Bu anlamda Gazzâlî, burhânı tek bir önermenin kesin bilgi ifade etmesi anlamında ele aldığı gibi beş sanattan biri olan ve kesin bilgi ifade eden öncüllerden hareketle oluşturulan kıyâs anlamında da ele almaktadır. Ayrıca Gazzâlî, bir insanın sakalının çıkması ya da evli çiftlerin çocuklarının olması gibi gerçekleşme ihtimali çok yüksek olan şeylerin bilgisini de burhânî olarak kabul etmektedir. Fakat ihtimali olan şeylerin burhânî olamayacağına da özellikle dikkat çekmektedir.

Kimi eserlerinde Gazzâlî, burhân ile kıyâsı aynı anlamda kullanırken kimi eserlerinde de burhânı kıyâsın bir çeşidi olarak kabul etmektedir. Meselâ Gazzâlî, *el-Mustasfâ* adlı eserinde, *Mi'yârü'l-ilm*'de kullandığı "kıyâs", "kıyâsın şekilleri" ve "kıyâsta kullanılabilecek bilgi çeşitleri" ifadeleri yerine "burhân", "burhânın şekilleri" ve "burhânda kullanılabilecek bilgi çeşitleri" ifadelerini kullanmaktadır. *Mi'yârü'l-ilm* adlı eserinde ise, kıyâsın tümel bir ifade olduğuna dikkat çekerek, burhânının kıyâsın bir türü olduğunu ifade etmektedir. Buna göre kıyâs burhândan daha geniş anlamı olduğu için burhân, onun türlerinden biridir. Muhtemelen Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'da kıyâs yerine burhân, kıyâsın çeşitleri yerine de burhânın çeşitleri başlıklarını kullanması mantığa karşı olan bazı Müslüman âlimlerin kıyâsa sempati ile bakmalarını sağlamayı amaçlamıştır.